

I S T O R I E

Tudor Dinu (n. 1978) este profesor doctor abilitat la Universitatea din București, unde predă limbă, literatură și cultură greacă, și *doctor honoris causa* al Universității Democrit a Traciei, din Grecia. A susținut prelegeri și conferințe ca profesor invitat la universitățile din Atena, Tracia, Cipru, Berlin, Hamburg, Lund, Cracovia, Brno, Sofia, Plovdiv, Chișinău și Kiev, precum și la mai multe societăți științifice din Grecia (Leukada, Kozani, Karpathos, Kalymnos etc.), Italia, Turcia și Egipt. În ultimii ani a participat la cele mai importante congrese internaționale de studii neoeleene (Atena, Salonic, Ioannina, Chania, Chios, Paros, Komotini, Nicosia, Paris, Granada, Lund, Viena, Praga, Veliko Tîrnovo, Moscova, Sankt Petersburg, Riga, Tbilisi etc.). În 2014 a fost ales și în 2018 și 2023 reales secretar general al Societății Europene de Studii Neoeleene. Lucrările sale dedicate unor subiecte de filologie, istorie, civilizație greacă veche, bizantină și postbizantină, dar mai ales istoriei și civilizației Țării Românești și Moldovei în secolele XVII–XIX au fost publicate în România, Grecia, Cipru, Franța, Cehia, Letonia, Ucraina și Georgia. Totodată, Tudor Dinu a realizat traduceri din autori antici (Aristofan, Plutarh, Iamblichos, Seneca, Plinius Maior) și moderni (Iannis Ritsos, Nikos Engonopoulos, Andreas Embirikos, Christos Yannaras etc.). Este fondatorul și redactorul-șef al primei reviste românești de studii neoeleene, *Neograeca Bucurestiensia*. La Editura Humanitas i-au apărut volumele *Mihai Vi-teazul, erou al eposului grec* (2008), *Dimitrie Cantemir și Nicolae Mavrocordat – rivalități politice și literare la începutul secolului XVIII* (2011), monografia în trei volume *Bucureștiul fanariot – I: Biserici, ceremonii, războaie* (2015), *II: Administrație, meșteșuguri, negoț* (2017), *III: Viață cotidiană, divertisment, cultură* (2020) –, *Oamenii epocii fanariote: Chi-puri din bisericile Țării Românești și Moldovei* (2018), lucrare distinsă cu Premiul Academiei din Atena, *Revoluția Greacă de la 1821 pe teritoriul Moldovei și Țării Românești* (2022), *Moda în Țara Românească: între Fanar, Viena și Paris, 1800–1850* (2023). În duminica de Florii a anului 2018 a fost înnobitat la Constantinopol de către Sanctitatea Sa patriarhul ecumenic Bartolomeu, care i-a acordat titlul bizantin de *árchon hypomnematographos*.

TUDOR DINU

*Băi, hammamuri,
desfătări*

O istorie ilustrată a băilor
din Țara Românească și Moldova

 HUMANITAS
BUCUREȘTI

Volum apărut cu sprijinul financiar al Asociației Culturale „Protagoras“ și al Fundației Fatrom

Fotografiile reproduse în volum aparțin,
în lipsa altor precizări, autorului.

Redactor: Mariana Pascaru
Coperta: Manuela Manița
Tehnoredactor: Manuela Măxineanu
Corector: Iuliana Glăvan, Bogdan Nicolau
DTP: Dragoș Dumitrescu, Dan Dulgheru
Cartografie: Beniamin Stoica-Fuchs

Tipărit la Master Print Super Offset

© HUMANITAS, 2024

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

Dinu, Tudor

Băi, hammamuri, desfătări: o istorie ilustrată

a băilor din Țara Românească și Moldova / Tudor Dinu. –

București: Humanitas, 2024

Conține bibliografie

ISBN 978-973-50-8332-8

615,8

94

EDITURA HUMANITAS

Piața Presei Libere 1, 013701 București, România

tel. 021 / 408 83 50, fax 021 / 408 83 51

www.humanitas.ro

Comenzi online: www.libhumanitas.ro

Comenzi prin e-mail: vanzari@libhumanitas.ro

Comenzi telefonice: 0723 684 194

În memoria fratelui meu, Victor

Locuitorii orașelor și, mai ales, femeile de orice condiție uzează și abuzează deseori de băi, frecventate mai mult pentru petrecere și veselie decât pentru igiena corpului. — Constantin Caracăș

Cuprins

<i>Precuvântare</i>	11
De la termele antice la hammamul otoman	15
Geografia băilor turcești din Principate	29
Proprietari, arendași și slujbași ai băilor	51
O baie turcească din Principate	67
<i>Tacămurile</i> și ritualul băii	83
Desfătărilor de după îmbăiere	105
Băile <i>evropenești</i>	129
Călătorind la băi peste hotare	141
Apele minerale	199
Primele stațiuni balneare	223
Mulțumiri	253
ANEXE	
<i>Hărți</i>	256
<i>Lista băilor turcești</i> <i>de pe teritoriul Țării Românești și Moldovei</i>	263
<i>Lista băilor evropenești din București</i>	264
<i>Lista stațiilor balneare de peste hotare</i> <i>frecventate de români până la 1850</i>	264

<i>Lista apelor minerale comercializate în Țara Românească și Moldova până la 1850</i>	264
<i>Lista izvoarelor de apă minerală identificate în Țara Românească și Moldova până la 1850</i>	265
<i>Lista stațiunilor balneare dezvoltate în Țara Românească anterior anului 1850</i>	266
Note	267
Glosar	291
Bibliografie	301

Precuvântare

CEL MAI ÎNSEMNAT PRIVILEGIU PE CARE ÎNALTA POARTĂ l-a acordat în mod tacit Țării Românești și Moldovei în schimbul plății unor sume împovărătoare de bani a fost acela de a-și păstra caracterul de provincii exclusiv creștine de-a lungul întregii perioade a dominației otomane. Mai precis, supușii musulmani ai împărăției nu aveau dreptul de a se stabili în mod permanent pe teritoriul Principatelor, unde nu erau îngăduite nici ridicarea de moschei, nici practicarea în public a religiei islamice. Această regulă, ce a cunoscut foarte puține excepții, a creat convingerea că, spre deosebire de ceea ce s-a întâmplat la sud de Dunăre, Țara Românească și Moldova au continuat nealterată civilizația defunctului Imperiu Roman de Răsărit, dar și a statelor slave apărute pe fostul teritoriu al acestuia. Fără îndoială, Principatele s-au prefăcut într-un veritabil *Byzance après Byzance*, numai că, începând chiar din veacul al XVI-lea, pe măsura intensificării contactelor cu Stambulul și cu zona balcanică, în lumea postbizantină a țărilor române au pătruns treptat, până spre sfârșitul secolului al XVIII-lea și chiar ulterior, destule elemente ale civilizației otomane, lipsite însă de o coloratură propriu-zis religioasă.

Astfel, la București, la Iași și în alte orașe s-au ridicat hanuri pentru găzduirea negustorilor și a altor călători, au fost zidite hammamuri, la care aveau acces oamenii de orice condiție, s-au înălțat cișmele pentru astâmpărarea setei norodului cu apă proaspătă de izvor, s-au construit chioșcuri ce ofereau

o oază de tihnă și răcoare în arșița verii. În plus, de prin secolul al XVIII-lea boierii noștri au început să poarte șalvari, anterior și giubea și să se acopere cu fes, ișlic sau calpac, de regulă piese vestimentare elegante confecționate din țesături fine și blănuri scumpe. Totodată, au ajuns să savureze zi de zi cafea neagră însoțită de dulceață înmiresmată, în timp ce ședeau tolăniți pe sofale printre perne moi, pufăind taticos din lulea.

Din multe puncte de vedere, această orientalizare a stilului de viață al claselor superioare din Principate nu a marcat un regres, cu tot oprobiul la care a fost ea supusă ulterior Revoluției de la 1821, atunci când Țările Române au intrat pe orbita unei benefice occidentalizări. Din păcate însă, adoptarea cuceririlor civilizației apusene, ce avea să contribuie indubitabil la creșterea calității vieții românilor, a fost însoțită de distrugerea programatică a vestigiilor lumii otomane, de care astăzi nu mai amintește aproape nimic în orașele Valahiei și Moldovei. Adoptând cuceririle civilizației apusene, ce avea să contribuie neîndoios la creșterea calității vieții noastre, noi am distrus programatic vestigiile lumii otomane, de care astăzi nu mai amintește aproape nimic în orașele Valahiei și Moldovei. Ca să găsim urmele acestei perioade fundamentale pentru înțelegerea devenirii poporului român și ca s-o putem reconstitui așa cum a fost, este nevoie azi de o adevărată vânătoare de comori; eu o întreprind de mai bine de 15 ani în depozitele muzeelor, în sfintele biserici și mănăstiri, în reședințele descendenților vechilor familii boierești ori în vtile colecționarilor de artă veche.

Când am hotărât să studiez băile turcești din Principate, mi-am dat seama că această operațiune nu era suficientă, drept care, în căutarea de analogii utile, am purces și la identificarea vestigiilor culturii hammamului păstrate prin țările balcanice. Am întreprins cercetări în cele trei muzee de profil din peninsulă (Muzeul Baiazid II din Istanbul, Muzeul Hammamului din Mostar (azi închis), în Herțegovina, și Muzeul Apei de la Loveci, în Bulgaria), dar și în instituții muzeale cu un alt specific și în spații expoziționale găzduite în foste băi turcești (Muzeul Civilizației Grecești Moderne din Baia Vânturilor de la Atena, Galeria de Artă Contemporană din Bey Hammam de la Salonic,

Muzeul „Dobrogea și Marea“ din Kavarna, Centrul de Artă Contemporană din Cifte Hammam din Plovdiv și Galeria de Artă din Svilengrad, în Bulgaria, Galeria Națională de Artă a Macedoniei din hammamurile Daud pașa și Cifte din Skopje și cea locală din Tetovo, în Macedonia, Muzeul Jazzului din Niș, în Serbia, Galeria de Artă din Hammamul lui Gazi Mehmet pașa de la Prizren, în Kosovo etc.), precum și în vechi hammamuri cu utilizări diverse (cel încă funcțional din Sokobanja, în Serbia, hotelul cu baie din Isa Bey Hammam la Sarajevo, restaurantele din băile turcești din Razlog, în Bulgaria, și Niș, în Serbia, complexul comercial din Gazi Husrev Bey Hammam de la Sarajevo, firma de pompe funebre Rai din Ihtiman, în Bulgaria, etc.). Totodată, am căutat să pătrund, în Grecia, Bulgaria, Macedonia, Serbia, Kosovo, Bosnia și aiurea, în numeroase hammamuri lăsate în paragină, dar care păstrau de cele mai multe ori nemodificată structura lor inițială.

Această fascinantă experiență mi-a permis să înțeleg mai bine atât alcătuirea și modul de funcționare ale băilor, cât și rolul pozitiv pe care l-au jucat acestea în modernizarea țărilor române, contribuind nu doar la sporirea gradului de igienă în rândurile populației, ci și la apariția unei culturi a bunăstării corporale într-o epocă în care biserica încă înfiera în mod oficial spălatul ca sursă fundamentală a păcatului trupesc. În plus, într-o lume în care momentele de destindere și relaxare erau foarte puține, mai ales pentru femei, băile publice din București și Iași au ajuns să reprezinte adevărate oaze în care și oamenii de condiție medie se puteau bucura de câteva ore de desfătare, incluzând, pe lângă procedurile balneare și de frumusețe, savurarea unei cafele și a unui ciubuc (și nu numai), alături de semeni cu care stăteau în tihnă la taifas. Cuceriiți de această experiență, mulți dintre boierii valahi sau moldoveni s-au preocupat să-și amenajeze hammamuri în propriile reședințe, pentru a profita de voluptățile Orientului nestingheriți de nici un intrus.

Și tot ei, de îndată ce au aflat că în apropierea țării lor, la Mehadia (Băile Herculane), Arpătac (Vâlcele) ori Borsec, puteau avea acces la altfel de băi, de natură nu doar să le ofere momente de relaxare, ci și să îi tămăduiască de felurite afecțiuni,

au izbutit să surmonteze grabnic numeroasele piedici care le stăteau în cale și să profite de mult râvnita cură terapeutică. Sejururile balneare în Transilvania, precum și, ulterior, în alte zone din Europa au reprezentat nu doar prilejuri de satisfacție individuală pentru membrii aristocrației noastre, ci și adevărate ferestre deschise spre Apus, cu civilizația și elitele cărui intrau acolo în contact nemijlocit. Prin urmare, acestea se cuvin studiate și ca o pagină însemnată din lungul proces de occidentalizare a spațiului românesc.

În acest cadru se plasează și încrederea dobândită de boierii noștri în știința vest-europeană a balneologiei, concretizată, începând din anii 1820, în importul regulat de ape minerale și de produse de spa din diverse zone ale Europei, precum și în eforturi concertate de descoperire și valorificare a izvoarelor terapeutice din Principate. Acestea din urmă aveau să culmineze cu înființarea primelor stațiuni balneare (Boboci, Pucioasa și Balta Albă, în Țara Românească, și Slănic, în Moldova), frecventate de un public larg, inclusiv din clasa de mijloc. Se năștea astfel și la noi turismul de plăcere, căci mulți dintre cei care se duceau la băi o făceau nu (doar) în scop medical, ci și de agrement, participând la tot felul de activități recreative (drușmeții, partide de vânătoare și de pescuit, plimbări, inclusiv, cu barca, mese festive, serate dansante etc.).

Cum succesul sejururilor balneare a fost mare, mai ales în rândurile bucureștenilor cu ceva dare de mână, câțiva antreprenori au luat inițiativa de a le oferi experiențe similare și pe malurile Dâmboviței sau la Herăstrău. Acolo au apărut prin anii 1830-1840 primele ștranduri din capitală, situate, de regulă, în cadrul unor grădini, în care clienții se puteau plimba, da în carusel, juca biliard, lua masa după gustul *evropenesec* sau asista la reprezentații muzicale susținute de vedetele cele mai în vogă și chiar la spectaculoase focuri de artificii.

Vă invit, așadar, să aflați din paginile acestei cărți, deopotrivă prin intermediul cuvântului și al imaginilor (de multe ori inedite), felul în care românii au descoperit voluptatea îmbăierii, atât după tipicul oriental, cât și după cel apusean, și au încadrat-o într-o veritabilă cultură a desfătărilor lumesti.

De la termele antice la hammamul otoman

PRIMELE BĂI PUBLICE (ÎNCĂLZITE) DIN ISTORIA CIVILIZAȚIEI europene au apărut în Grecia antică, unde funcționau inițial în cadrul complexurilor de antrenament numite gimnazii. Acolo tinerii atleți practicau sportul dezbrăcați (*cf. gr. gymnós* – „gol“), ba chiar se ungeau pe trup cu ulei de măsline pentru a-și proteja pielea. Cum îndepărtarea lichidului vâcos, amestecat cu praf și transpirație, nu se putea face printr-o simplă spălare cu apă rece, se recurgea la o baie de sudație, după care necurătențiile erau înlăturate de pe trup cu ajutorul unui raclor de bronz numit strigil.

Privite cu ochi răi în epoca clasică (secolele VI–IV a.Chr.), când erau socotite niște spații rezervate destrăbălării homoerotice, băile publice s-au răspândit pe scară largă, odată cu depășirea acestor prejudecăți, în perioada elenistică (secolele III–I a.Chr.). Atunci, în multe zone din lumea greacă au ajuns să funcționeze complexuri balneare cuprinzând nu doar saune (*pyriatérion, lakonikón*), ci și piscine cu apă rece și caldă, ultimele câteodată în interiorul unor spații încălzite prin podea și prin pereți cu ajutorul curenților de aer (*hypókauston*). Acestea nu le ofereau clienților doar servicii de curățenie corporală, ci și desfătări dintre cele mai diverse, deopotrivă culinare, erotice și intelectuale, căci, printre altele, la băi, se purtau discuții filozofice sau se organizau spectacole.

La Nemea, în nord-estul Peloponezului, se desfășurau în cadrul marelui sanctuar al lui Zeus unele dintre cele mai faimoase jocuri (competiții sportive) panelenice, cuprinzând probe de atletism, dar și curse de care. Printre facilitățile oferite de organizatori sportivilor se număra și această sală de baie dotată cu chiuvete (sfârșitul secolului al IV-lea a.Chr.).

Totuși, transformarea băii publice (gr. *baláneion* > lat. *bal(i)neum* > rom. *baie*) într-un edificiu nelipsit din orice oraș al lumii antice i se datorează Romei imperiale, creatoare a unei civilizații ce apoteoza plăcerile trupului. Ridicate, în general, prin generozitatea unor oameni politici sau antreprenori dornici să câștige popularitate în rândurile concetățenilor și să-și nemurească numele pentru posteritate, termele (cf. gr. *thermós*, „cald”) erau, în varianta lor cea mai dezvoltată, vaste complexuri de agrement, în care clienții puteau petrece o zi întreagă de desfătări.

În acest scop, achitau mai întâi o taxă de intrare, nu însă foarte ridicată, întrucât băile erau socotite un serviciu de utilitate publică la care trebuiau să aibă acces toți romanii indiferent

La Gortys, în Arcadia, arheologii au descoperit unul dintre cel mai bine păstrate complexuri balneare datând din epoca elenistică timpurie (prima jumătate a secolului al III-lea a.Chr.), în cadrul căruia se remarcă și prezența unei săli de sudație – încăperea circulară cu scaune de piatră pe care o puteți vedea în partea dreaptă a imaginii.

de starea lor materială. Apoi se îndreptau, de regulă, spre sala de dezbrăcare (*vestiarium*), dotată cu bănci din piatră ori marmură și cu polițe sau rafturi pentru veșminte, ce urmau să fie păzite, cu mai puțină sau mai multă strictețe, de sclavi însărcinați în mod special cu această misiune. Nu se grăbeau însă mereu să intre în complexul balnear propriu-zis, ci preferau să se îndrepte spre palestră, unde puteau practica diverse discipline atletice (alergări, ridicări și aruncări de greutăți, lupte etc.), deseori după ce se vor fi uns pe tot corpul cu ulei în niște încăperi special amenajate (*alipterium*), sau spre un bazin de înot (*natatio*). La încheierea sesiunii de antrenament, prima destinație o constituia *frigidarium*-ul, o sală prevăzută cu o

La marile terme romane (cca 200 p.Chr.) de la Dion, în Macedonia, se conservă relativ bine și o sală de baie încălzită pe sub paviment cu aer cald, care circula printre stâlpii de cărămidă din fotografie. În terminologia științifică acest sistem poartă numele grecesc de hypokauston, în traducere exactă „ardere pe dedesubt“.

piscină cu apă rece, adusă de obicei de la mare depărtare cu ajutorul apeductelor, una dintre realizările majore ale hidro-tehnicii romane. Itinerariul celor care se îmbăiau trecea apoi prin *tepidarium*, o cameră cu temperatură moderată, încălzită uneori cu un mangel cu cărbuni și câteodată dotată și cu un bazin. De acolo intrau în *caldarium*, o sală cu aer fierbinte, în care se găseau bazine sau căzi de îmbăiere. Încălzirea acesteia se realiza cu ajutorul unui cuptor (*praefurnium*) dintr-o încăpere adiacentă, în care fierbea apă într-un cazan mare. Aburii ce se ridicau din acesta pătrundeau atât prin pereții goi pe dinăuntru și prevăzuți cu orificii, cât și pe sub podeaua sălii, susținută de stâlpi de cărămidă, printre care vaporii și aerul